

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het vergelijkend perspectief

Op zoek naar overeenkomsten en verschillen

Wiegers, G.

Publication date

2025

Document Version

Final published version

Published in

Nieuwe Werelden openen

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/policies/open-access-in-dutch-copyright-law-taverne-amendment>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wiegers, G. (2025). Het vergelijkend perspectief: Op zoek naar overeenkomsten en verschillen. In M. A. Davidsen (Ed.), *Nieuwe Werelden openen: Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie* (pp. 98-121). (Inspiratieboek; Vol. 1). Ten Brink Uitgevers.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

5

Het vergelijkend perspectief

Op zoek naar overeenkomsten en verschillen

Gerard Wieggers

Het vergelijkend perspectief helpt leerlingen religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen te vergelijken met aandacht voor overeenkomsten en verschillen. Hierbij gaat het om zowel overeenkomsten en verschillen *tussen* als *binnen* religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Dit levert de leerlingen inzicht in religies en levensbeschouwingen in de wereld om hen heen en verrijkt de blik op de eigen traditie.

- **Kernvraag.** Hoe kunnen we religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen kritisch met elkaar vergelijken?
- **Kerninzicht 1.** Een religieus of levensbeschouwelijk verschijnsel begrijp je pas echt goed als je het vergelijkt met andere, soortgelijke verschijnselen; dit geldt ook voor verschijnselen uit de eigen traditie.
- **Kerninzicht 2.** Vergelijking draait altijd om een bepaald punt waarop je verschijnselen vergelijkt (de *tertium comparationis*, de ‘derde van de vergelijking’).
- **Kernhouding.** Ervoor openstaan dat alle religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen, waaronder die van de eigen traditie, onderwerp van kritische vergelijking kunnen zijn.
- **Kernvaardigheid.** Religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen kunnen vergelijken met oog voor zowel overeenkomsten als verschillen.

We bespreken eerst de achtergronden van de vergelijkende religiewetenschap en verschillende manieren van vergelijken. Hierna bespreken we werkvormen om in de klas aan de slag te gaan met het vergelijken van religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen.

Ik dank mijn collega's Markus Altena Davidsen, Michaël van der Meer, Jan Marten Praamsma en Kevin Reuter voor hun kritische opmerkingen en waardevolle suggesties bij eerdere versies van dit hoofdstuk. Ik maakte ook dankbaar gebruik van inzichten die ik opdeed in de samenwerking met mijn collega Herman Beck, en die hebben geresulteerd in onze inleiding in de religiewetenschap, Religie in de Krant.

Achtergrond voor de vakdocent

In het dagelijks leven zijn we voortdurend, bewust of onbewust, aan het vergelijken. Zo werkt het menselijk brein nu eenmaal. Telkens als we iets nieuws en onbekends waarnemen, brengen we dit in verband met wat we al kennen. Bij volgende waarnemingen moeten we ons inzicht in de samenhang vaak weer bijstellen. Het is dus een voortdurend doorgaand proces waarop niet alleen je (vermeerdering van) kennis van invloed is, maar ook je positie als lid van een bepaalde groep in een bepaalde periode en plaats. Anders gezegd: waar je geboren bent, waar je leeft, je gender: alles beïnvloedt hoe je de wereld ziet en ook hoe je religie ziet. Bij het waarnemen van of leren over (onbekende) religieuze of levensbeschouwelijke verschijnselen is dit niet anders.

In lessen zullen leerlingen al snel dat wat nieuw en onbekend is, vergelijken met wat ze kennen uit hun eigen omgeving of opvoeding. In een les over inwijdingsrituelen zullen jonge moslims bijvoorbeeld de islamitische gebruiken als basis nemen voor een vergelijking met rituelen uit andere religies. Door te vergelijken tussen verschillende religies en levensbeschouwingen verbreden en verdiepen leerlingen hun kennis over de wereld in het algemeen en over de specifieke tradities waarop ze zich richten in het bijzonder.

Het waarnemen van verschillen en overeenkomsten *tussen* en *binnen* religieuze tradities draagt ook bij tot een beter begrip van de contexten die deze verschillen en overeenkomsten beïnvloeden. Dit kan leerlingen er bijvoorbeeld van bewust maken dat mensen religieuze bronnen heel verschillend kunnen interpreteren, terwijl de gelovigen in kwestie allemaal menen te handelen en denken in de geest van die bronnen. Zo stimuleert vergelijkend waarnemen tot kritisch inzicht en tolerantie en daarmee in potentie zinvol en goed samenleven van mensen en groepen in een samenleving. Vergelijken is dus afstand nemen en reflecteren. Het is van een afstand kijken met de blik van een geïnteresseerde buitenstaander, zowel naar de tradities van anderen als naar de eigen traditie.

De kernvraag bij het vergelijkend perspectief is dan ook niet *of* religieuze voorstellingen en praktijken al dan niet met elkaar te vergelijken zijn, maar vooral *hoe* je dat kunt doen. Leerlingen leren hierdoor tevens empathisch te zijn, zich in te leven in anderen in hun omgeving (Duyndam 2024).

Kernvraag. Hoe kunnen we religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen kritisch met elkaar vergelijken? En hoe kunnen we dit doen op een manier die ons helpt de individuele verschijnselen beter te begrijpen én een beter inzicht te krijgen in religies en levensbeschouwingen als algemene cultuurverschijnselen?

Deze vraag stellen stimuleert de leerling om overeenkomsten en verschillen in kaart te brengen en hiervan iets te leren. Daarbij gaat het niet alleen om kennis over een ander, maar ook over zelfkennis, niet alleen over weten, maar ook geweten: hoe doen we qua kennis recht aan een ander en zijn of haar levensbeschouwing en recht aan onszelf?

Het stellen van vragen bij het waarnemen van overeenkomsten en verschillen helpt leerlingen te reflecteren op het verschijnsel religieuze traditie vanuit een vergelijkend perspectief dat de individuele tradities overstijgt en daarom een meta-taal nodig heeft. Hierdoor verwerven leerlingen de volgende inzichten, vaardigheden en houdingen:

- *Kerninzicht 1. Een religieus of levensbeschouwelijk verschijnsel begrijp je pas goed als je het vergelijkt met andere, soortgelijke verschijnselen; dit geldt ook voor verschijnselen uit de eigen traditie.* Een leerling die bijvoorbeeld geïnteresseerd is in jongensbesnijdenis bij joden, kan dit verschijnsel scherper in zicht krijgen door het te vergelijken met jongensbesnijdenis bij moslims en andere vormen van overgangsrituelen zoals de kinderdoop bij christenen. De leerling leert dan met andere ogen te kijken. Uit onderzoek blijkt ook dat leerlingen graag over verschillende religies leren in plaats van over één specifieke traditie. Ook vinden ze het belangrijk meer inzicht te krijgen in elkaars religie en rituelen (Kateman & Roggeveen 2016, 4).
- *Kerninzicht 2. Vergelijking draait altijd om een bepaald punt waarop je de verschijnselen vergelijkt (de tertium comparationis, de ‘derde van de vergelijking’).* Als je Jezus en Mohammed vergelijkt, ligt het voor de hand om ze in hun rol als religiestichters te vergelijken, maar je kunt ook kijken naar hun ethische of rituele handelen of hun verhalen. Ook hun kleding of andere materiële aspecten van hun leven kunnen heel relevant zijn, aangezien beiden een belangrijk model voor de gelovigen zijn.

- *Kernhouding. Ervoor openstaan dat alle religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen, waaronder die van de eigen traditie, onderwerp van kritische vergelijking kunnen zijn. Bij vergelijking stel je analytische vragen over overeenkomsten en verschillen. Het gaat dus niet om oordelende vragen over wat er beter of slechter of meer en minder waar is. Doel is juist om te proberen op dezelfde manier naar de eigen traditie te kijken als naar die van anderen. Verder is empathie belangrijk, want vergelijking vereist dat je je best doet om het binnenperspectief van mensen van andere tradities te begrijpen.*
- *Kernvaardigheid. Religieuze en levensbeschouwelijke verschijnselen kunnen vergelijken met oog voor zowel overeenkomsten als verschillen.*

Wat houdt religiewetenschappelijk vergelijken in?

Niet alle manieren van vergelijken gebeuren vanuit de intentie meer over religies en levensbeschouwingen te weten te komen en die beter te begrijpen. Zo blijkt uit onderzoek dat mensen de neiging hebben negatiever te denken over leden van een andere groep dan over leden van de eigen groep. Als je andere tradities vergelijkt vanuit het perspectief van de eigen traditie en met als doel de superioriteit van de eigen traditie aan te tonen, levert dat een gekleurde blik op de ander op. Zo dienen vergelijkingen waarin de 'joods-christelijke cultuur' of 'beschaving' en de islam vergeleken worden vaak om te stellen dat de islam niet tot die

‘joods-christelijke cultuur’ gerekend kan worden. Het is een ideologisch geladen vergelijking. Bovendien is de term joods-christelijk van betrekkelijk recente datum en door wetenschappers scherp bekritiseerd. In het maatschappelijk debat noemen sommige politieke partijen de islam geen religie, maar een ideologie. Door dit zo te stellen sturen ze erop aan moslims bepaalde rechten, zoals vrijheid van godsdienst, te ontzeggen. We moeten dus een onderscheid maken tussen ideologische en religiewetenschappelijke manieren van vergelijken.

Niet iedere poging tot religiewetenschappelijke vergelijking is verhelderend. Dit blijkt uit het volgende voorbeeld. De islam is onder invloed van christelijke ideeën lange tijd aangeduid als Mohammedanisme en moslims werden Mohammedanen genoemd. De achterliggende gedachte was dat de volgelingen van Mohammed hem net zo zagen als christenen Jezus, en hem dezelfde rol toedichtten. Maar deze uit een vergelijking volgende noemer ‘Mohammedanen’ is niet juist. Moslims herkennen zich niet in de term Mohammedanen en noemen zich moslim. Dit woord betekent in de islam iemand die uitsluitend de Ene en Enige God vereert. Een moslim ziet niet Mohammed, maar de Koran als het Woord van God. Bij het vergelijken spelen het perspectief en de gebruikte termen dus een belangrijke rol, want het gevaar ligt op de loer om aan de eigen cultuur of religie ontleende voorstellingen ten onrechte te projecteren op die van een andere groep.

Vergelijken hoeft dus niet alleen verrijkend te zijn en neemt evenmin noodzakelijk misverstanden weg. Het kan soms ook tot nieuwe misverstanden en tot onbegrip tussen groepen leiden. Bij het vergelijkend perspectief gaat het hier dan ook om nadenken over (wetenschappelijk gefundeerde) kennis als resultaat van vergelijken, waarbij mensen die het betreft zich zoveel mogelijk moeten kunnen herkennen in de resultaten.

Vergelijken doe je altijd mede vanuit je eigen perspectief en dit is door je eigen groep, context, tijd en plaats beïnvloed (zie ook hoofdstuk 6 over het historisch perspectief). Stel, je vergelijkt de verhalen van twee religiestichters, zoals die van Jezus en Siddharta, de Boeddha (zie Beck e.a. 1997). Als je zelf christen bent, kan die betrokkenheid doorwerken in je visie op de verhalen van Jezus. Bij het vergelijken kijk je vervolgens met kritische distantie naar je eigen betrokkenheid.

Methodologische paradigma's voor vergelijken

De verschillende methodologische kernbenaderingen voor vergelijken bevinden zich op een schaal van heel dicht bij een religieuze traditie naar veel verder hiervan af.

Historisch gezien liggen de achtergronden van vergelijken in de religiewetenschap in het religieuze denken zelf. In dat denken stond en staat nog steeds dikwijls ook een religieus perspectief op religie centraal. Hierbij gaat men er bijvoorbeeld vanuit dat alle godsdiensten naar eenzelfde mysterie verwijzen, maar ook dat de eigen religie uniek is en daardoor met geen enkele andere te vergelijken valt. Wie op deze manier vergelijkt is bezig met een vergelijkende theologie. Wanneer men binnen de religiewetenschap vanuit een religieus perspectief vergelijkt spreekt men van een religionistische benadering.

Binnen de religiewetenschap is er vervolgens de methodologisch agnosticistische benadering (Wiegers 2005), de naturalistische, ook de methodologisch atheïstische genoemd (Blum 2018), en de methodologisch ludistische benadering (Knibbe & Droogers 2011). De agnosticistische benadering gaat ervan uit dat het niet mogelijk is geldige wetenschappelijke uitspraken te doen over de waarheid van niet-verifieerbare of falsifieerbare uitspraken van gelovigen over religieuze voorstellingen en eigen religieuze ervaringen. Vandaar het begrip agnosticisme, letterlijk 'niet weten'. Deze benadering beperkt zich dus tot het begrijpen en verklaren van wat wél te verifiëren is: zichtbaar gedrag en de sociale en culturele context van (symbolische) voorstellingen (Wiegers 2005). De methodologisch naturalistische benadering gaat ervan uit dat er geen bovennatuurlijke wezens, werelden en processen bestaan. Aanhangers van deze benadering onderkennen dat mensen soms religieuze ervaringen hebben, maar menen deze te kunnen verklaren als gevolgen van psychologische en sociale processen. Binnen de ludistische benadering verwijt men de agnosticistische (en nog meer de naturalistische) benadering te veel distantie tot de (religieuze) ervaring van gelovigen en bepleit men om die ervaringen (al is het maar tijdelijk) te betrekken in een onderzoek. Zo staat deze benadering tussen de religionistische en agnosticistische in. Het is goed om steeds te bedenken dat het hier niet gaat om persoonlijke overtuigingen (al spelen die vaak wel een rol), maar om spelregels voor wat geldt als betrouwbare kennis.

Deze methodologische paradigma's zullen in de praktijk van het onderwijs waarschijnlijk geen grote expliciete rol spelen, maar werken wel door in hoe docenten en leerlingen religieuze tradities vergelijken en hoe ze zelf naar (andere) tradities kijken. Religieuze ervaringen kunnen grote betekenis hebben voor degene die ze heeft meegemaakt, maar kunnen niet zomaar gelden als kennis.

De vergelijkende religiewetenschap

Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye (1848–1920), de eerste hoogleraar godsdienstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, introduceerde de vergelijkende benadering in de religiewetenschap in zijn tweedelige *Leerboek van de godsdienstgeschiedenis* (in het Duits, 1887–1889). Vergelijken bleef vanaf dat moment een belangrijke methode binnen de (interdisciplinaire) studie van religie. Overigens zijn vergelijkende benaderingen belangrijk in tal van andere wetenschappelijke disciplines (Candea 2019; Gagne, Goldhill & Lloyd 2019). Het is zelfs (naast het verrichten van veldwerk) een kernmethode in de culturele antropologie.

In de negentiende eeuw kreeg de vergelijkende benadering ook vorm in een evolutionaire religiegeschiedenis. Hierin stond de ambitie centraal om een lijn te schetsen van lagere naar hogere, complexe vormen van religie. Dit mondde destijds dikwijls uit in de conclusie dat het christendom de hoogst ontwikkelde religie was, een die paste bij de hoogst ontwikkelde maatschappij, de westerse. Door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog viel het beeld van een lineaire ontwikkeling naar een steeds ‘hogere beschaving’ in duigen. De evolutionaire religiewetenschap verloor aanzien en maakte plaats voor de fenomenologie van de godsdienst in verschillende varianten (zie ook hoofdstuk 4 over het fenomenologisch perspectief).

Voorals de culturele antropologie droeg aan het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw bij aan het inzicht dat symbolen altijd in een web van culturele inbedding functioneren en niet ‘los’ daarvan te begrijpen zijn, zoals de godsdienst-fenomenologie dat destijds deed.

Latere religiewetenschappelijke studies bepleitten het *bepert* vergelijken (Platvoet 1982). De postmoderne kritiek leidde ook tot grote twijfels over het analytische gebruik van de term religie zelf en de vraag of deze wel op verschijnselen van alle plaatsen en tijden van toepassing is. Religiewetenschapper David Chidester liet zien hoe westerse kolonisten en koloniale religiewetenschappers de term religie gebruikten om Afrikaanse godsdiensten uit te sluiten van de noemer religie, met ingrijpende maatschappelijke en politieke gevolgen (onder andere Chidester 2016). Nieuwe vergelijkende benaderingen bepleiten vandaag de dag een relationele benadering van religie (Smith 1990; 2004; Krech 2020). Hedendaagse voorstellen voor verbeterde evolutionaire benaderingen zijn onder andere gedaan door Platvoet (1993) en Krech (2021). Zie ook hoofdstuk 6 over het historisch perspectief. Wat betreft vergelijken als *methode* maken we in dit hoofdstuk dankbaar gebruik van de publicaties van Freiburger (2018; 2019).

Vergelijken in de praktijk

Bij vergelijken letten we op overeenkomsten en verschillen. Van belang is het gemeenschappelijke (derde) concept in een vergelijking duidelijk voor ogen te hebben, het zogeheten *tertium comparationis*, letterlijk de ‘derde van de vergelijking’. Voorbeelden hiervan bij religiewetenschappelijk vergelijken kunnen zijn een heilig boek, een openbaring, een religiestichter, religieus onderwijs, symbolische voorstellingen rond bovennatuurlijke wezens, maar ook (religieuze) macht en gezag, gender-verhoudingen, rituelen, visies op de democratie, macht en godsdienstvrijheid (zie Segal & Von Stuckrad 2015).

Stijlen van religiewetenschappelijk vergelijken

Twee stijlen van vergelijking zijn hier voor ons van belang: verhelderende en classificerende vergelijking.

Bij een *verhelderende* vergelijking probeer je een specifiek geval beter te verklaren door het te vergelijken met andere gevallen. Je onderzoekt het geval diepgaand, dus onderzoek je ook de context. De antropoloog Clifford Geertz (1926–2006) noemde dit *thick description*, oftewel een veel-lagige beschrijving (Wiegiers & Beck 2011). Een voorbeeld: om de vorm en functie van de doop van Jezus in de Jordaan te begrijpen en uit te leggen, bespreek je de beschrijving van het ritueel en de context ervan (bijvoorbeeld waar, wanneer, hoe). Je vergelijkt dit ritueel dan met de doop van enkele andere personen in het vroege christendom om via deze context de centrale casus – de doop van Jezus – te verhelderen.

De *classificerende* vergelijking gaat een stap verder. Hier vergelijk je alle symbolische voorstellingen en handelingen systematisch met het doel een bijdrage te leveren aan de vorming van religiewetenschappelijke theoretische inzichten. Wederom een voorbeeld: een vergelijking van de godsvoorstellingen in diverse tradities laat zien dat sommige tradities één god (er)kennen en andere meer goden. De classificatie van bestaande godsdienstige voorstellingen leidt tot het onderscheiden van de typen monotheïsme en polytheïsme.

Niveaus van vergelijking

Je kunt religies en levensbeschouwingen op verschillende niveaus vergelijken. Je kunt individuen vergelijken en nagaan hoe de ideeën en praktijken van een individu zich tot die van een ander verhouden. Hoe verhoudt je eigen levensbeschouwing zich tot die van een ander in je omgeving? Je kunt ook groepen vergelijken. Maak je deel uit van een kerkgemeenschap, ga je naar een synagoge, moskee of tempel, ben je onderdeel van de groep en hoe kun je wat jouw groep doet vergelijken met wat er bij een andere groep gebeurt? Ten slotte kun je grote

geheel vergelijken, zoals hele tradities of de verhoudingen tussen religie en staat in verschillende landen. De keuze voor een niveau bepaalt wat je leert van een vergelijking.

Reikwijdte van een vergelijking

We kunnen verder verschillende reikwijdten van vergelijken tussen religies en levensbeschouwingen onderscheiden:

Contextuele vergelijking

Hierbij vindt de vergelijking binnen dezelfde context plaats. Dit speelt zich dikwijls af op het niveau van groepen in een lokale setting, dat wil zeggen op micro- of mesoniveau. Een goed voorbeeld hiervan is het vergelijkende onderzoek van de antropoloog Daan Beekers naar religieus onderwijs in studiegroepen van islamitische en christelijke jongeren in Nederland (Beekers 2014). Contextueel vergelijken op macroniveau gebeurt ook, bijvoorbeeld naar de bovengenoemde religie-staatverhoudingen in verschillende landen.

Cross-culturele vergelijking

Een vergelijking van preken in pinksterkerken in Ghana en preken in moskeeën in Nederland is een voorbeeld van *cross-cultureel* vergelijken. De preken maken deel uit van gemeenschapsleven in geheel verschillende contexten. Een ander voorbeeld van cross-cultureel vergelijken: zowel boeddhisten als christenen kennen vormen van onthouding om een religieus doel te bereiken (ascese), en meditatie, vaak gepraktiseerd in gemeenschappelijk leven in kloosters. Een derde voorbeeld: het begrip openbaring en de samenhang daartussen en het ontstaan van nieuwe religieuze tradities.

(Trans-)historische vergelijking

Als je over langere perioden verschijnselen vergelijkt, bijvoorbeeld de ontwikkeling van preken in protestantse kerken vanaf de tijd van de reformatie tot heden, ben je bezig met een (trans-)historische vergelijking. Je onderzoekt hierbij veranderingen door de tijd en stelt de vraag waarom die zich voordoen. Ook vooroordelen tegenover andere groepen en verschijnselen als antisemitisme en islamofobie kunnen binnen deze vorm van vergelijking belangrijke onderwerpen van studie zijn. Een goed voorbeeld is het onderzoek van de Duitse godsdienstwetenschapper Horst Junginger naar de wijze waarop sommige Bijbelwetenschappers in nazi-Duitsland oude religieuze jodenhaat voorzagen van een pseudowetenschappelijke, racistische basis voor antisemitische denkbeelden (Junginger 2017).

Analoge en genealogische vergelijking

Voor de relaties tussen de te vergelijken verschijnselen gebruiken (religie) wetenschappers het begrippenpaar *analoog* en *genealogisch* (of *relationeel*) (vgl. Smith 2004).

Bij een analoge vergelijking is men geïnteresseerd in een synchrone vergelijking van verschijnselen die op elkaar lijken. Een bekend voorbeeld is de studie van Ann Taves (2016) over openbaringservaringen. Hierin vergelijkt Taves drie als openbaring geïnterpreteerde religieuze ervaringen in de Verenigde Staten die volgens de beschikbare bronnen aan de basis liggen van drie nieuwe religieuze en spirituele bewegingen: De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (het mormonisme) (stichter: Joseph Smith), de Anonieme Alcoholisten (stichter: Bill Wilson) en de beweging rond de *Cursus in Wonderen* (stichter: Helen Shucman). Alle drie de bewegingen hebben hun vertakkingen in de Nederlandse samenleving.

Bij een genealogische vergelijking is er tussen de verschijnselen die men vergelijkt sprake een historisch en misschien wel oorzakelijke verband, een genealogie. Een voorbeeld. Veel christelijke rituelen houden verband met de joodse. Zo vieren zowel joden als christenen Pesach/Pasen. Dit is niet vreemd wanneer men bedenkt dat het christendom uit het jodendom is ontstaan. Maar de gebeurtenissen die men met Pesach/Pasen viert, zijn verschillend: joden herdenken de uittocht uit Egypte en christenen de opstanding van Jezus uit de dood. Het verder in kaart brengen van het genealogisch verband vraagt om historisch onderzoek. Binnen de geschiedenis heeft de vergelijkende benadering de laatste jaren een grote vlucht genomen. Zo kennen we inmiddels benaderingen als *Entangled History*, *Connected History* en *wereldgeschiedenis*. Binnen de religiegeschiedenis vinden we een pendant in de relationele religiewetenschap, waarin de dynamiek van de historische relaties tussen religies centraal staat (Krech 2020).

Werkvormen voor de leerling

Hoe kunnen leerlingen het bovenstaande nu gebruiken om te leren over overeenkomsten en verschillen? We beginnen met enkele algemene didactische overwegingen over vergelijking. Vervolgens werken we als voorbeeld het thema openbaring uit. Hierbij besteden we aandacht aan een vierstappenmodel voor het werken met primaire bronnen, met bijzondere aandacht voor de stappen waarin vergelijking een rol speelt (situeren en relateren). Ten slotte bespreken we enkele eenvoudigere werkvormen voor de hiervoor genoemde verschillende typen van vergelijking.

Enkele didactische overwegingen

Omdat religies en levensbeschouwingen vaak te maken hebben met diepgewortelde, maar dikwijls tegelijkertijd weinig uitgesproken overtuigingen is het belangrijk eerst te reflecteren op de eigen positie en die van een ander. Wanneer leerlingen bijvoorbeeld een werkstuk moeten schrijven over een religieus en levensbeschouwelijk onderwerp naar keuze, zullen ze vaak een onderwerp kiezen dat te maken heeft met hun eigen achtergrond. Ze nemen in zo'n geval al wat bagage mee die de moeite van het benoemen meer dan waard is en die ze heel goed kunnen gebruiken bij hun werkstuk. Wat boeit een leerling in de eigen levensbeschouwelijke achtergrond? Waarnaar en naar wie is een leerling nieuwsgierig en waarom? Met welke groep(en) identificeert een leerling zich? Hoe ziet de leerling de grenzen van die groep, nu en in het verleden? Wie hoort er wel bij, wie niet? (Zie ook hoofdstuk 2 over het persoonlijk perspectief.) Vanuit de reflectie op de eigen achtergrond komen verschillen en overeenkomsten met andere groepen naar voren.

Zoals gezegd is het van belang om na te denken wat je met wat gaat vergelijken. Niet elke vergelijking, zo hebben we gezien, leidt tot goede, wetenschappelijk gefundeerde kennis. Het proces van nadenken over vergelijken kan dus het beste onder begeleiding van de docent plaatsvinden, zodat kennisverwerving voorop blijft staan en buitensluiting van een andere groep of 'bewijzen' van de eigen superioriteit geen kans krijgt.

Van groot belang bij het gewetensvol en wetenschappelijk gefundeerd vergelijken is daarom de rol van *inlevingsvermogen*. Dit vermogen is relationeel en vraagt bijvoorbeeld dat de niet-religieuze leerling zich inleeft in de religieuze ander en vice versa. Toch kent empathie grenzen, zoals Joachim Duyndam (2024) aangeeft. Een kenmerk van de religiewetenschap is dat het gaat om de wisselwerking tussen een benadering van binnenuit (empathie) en een van buitenaf, in een wetenschappelijk discours waarin men zoekt naar een zo neutraal mogelijk empirisch gefundeerd begrippenapparaat.

Openbaring als voorbeeld: achtergrond

We gebruiken als voorbeeld het onderwerp openbaring. Dit is een fundamenteel concept, dat letterlijk publiek of bekendmaken betekent (zie Wiegiers & Beck 2011, 46vv). Een openbaring kun je omschrijven als goddelijke communicatie met mensen. Aan het ontstaan van godsdiensten, zo zeggen gelovigen, ligt vaak een openbaring ten grondslag. Deze godsdiensten worden ook wel openbaringsgodsdiensten genoemd. Gelovigen in die tradities beschouwen God, een godheid, een van buiten komende stem of een visioen als initiatiefnemer tot die communicatie. Mensen horen een stem of 'zien' bijzondere wezens in onzichtbare dan wel fysieke vorm (een profeet of een religieus leider).

In de agnosticistische religiewetenschap deelt men de opvatting dat de ervaring van buiten komt niet zomaar. Deze bestudeert openbaring primair als een menselijke ervaring, waarvan de inhoudelijke kant (de ervaring, de boodschap) niet te bewijzen of te ontcrachten valt en de ene openbaring kan daarom niet als superieur gelden boven de andere. Dat laatste gebeurt vaak wel. Zo vonden aanhangers van het monotheïsme hun godsdiensten superieur aan de voorstelling dat er meer goden bestaan die zich kenbaar maken aan de mens (polytheïsme). Ze noemden dit met een neerbuigend woord ook wel heidendom. En zo vinden sommige christenen hun openbaring superieur aan die van moslims en vice versa. Maar ook binnen één monotheïstische godsdienst kunnen verschillen bestaan. Zo geldt binnen sommige stromingen in de islam het vereren van heiligen als strijdig met het strikte monotheïsme. Binnen het christendom bestaat deze scheidlijn ook. Het rooms-katholicisme kent aan de verering van heiligen traditioneel een belangrijke plaats toe, het protestantisme wijst dit af.

Onder de term openbaring, een traditioneel begrip dat we met gevestigde religies associëren, vallen ook een aantal andere begrippen, die we veel meer (en niet toevallig) in de publieke discussies aantreffen, zoals bezetenheid, droom, inspiratie (letterlijk: inblazing), mystiek inzicht of mystieke kennis (gnosis), orakel, trance, hallucinatie, verlichting, visioen. Dat we zo veel vaker over deze verschijnselen horen, komt omdat traditionele visies op openbaring en religieuze autoriteit in de hedendaagse maatschappij aan gezag hebben ingeboet. Ze hebben plaatsgemaakt voor een grotere rol voor het zelf, de ervaring en innerlijke waarneming en intuïtieve kennis in plaats van rationele kennis. Waar de traditionele monotheïstische religies religieus gezag buiten de mens en vaak zelfs buiten de wereld (transcendentie) zoeken, verplaatst zich dat in de hedendaagse gesecculariseerde wereld naar de immanente wereld en van het collectief naar het individu. Dit betekent ook dat we behalve de terugloop van het aantal aanhangers en van de betekenis van de traditionele religies, de opkomst zien van vele nieuwe religieuze en spirituele bewegingen rond bijzondere, niet alledaagse ervaringen van individuen. Soms monden die uit in een nieuwe religieuze beweging die zich vormt rond die bijzondere ervaringen, veelal zijn dergelijke bewegingen niet of kort succesvol.

Openbaring als voorbeeld: een vierstappenmodel

Hoe kunnen we dit alles nu in werkvormen gieten? Het kan zeer leerzaam zijn om de abstracte structuren van religieuze tradities (zie ook hoofdstuk 4) in verband te brengen met de lokale, geleefde context. Het is immers altijd in zo'n context dat religies en levensbeschouwingen concreet worden. Bovendien is dat ook de wereld van de leerling zelf.

We nemen als uitgangspunt het analysemodel voor werken met bronnen, ontwikkeld in het Comenius-project Religiewetenschappelijke Vakmethodiek onder leiding van Markus Altena Davidsen en Michaël van der Meer (2025). Dit passen we toe op een tekst over een buitengewone, niet alledaagse, als religieus geduide, ervaring.

Stap 1. Situeren

Bij situeren gaat het om vragen als: Waar vond de openbaring volgens de betrokkene plaats? Past deze binnen een religieuze traditie, zo ja welke? Of ziet degene die de openbaring ontvangt de boodschap als iets geheel nieuws? Wie is de ontvanger (gender, sociale positie)? Ziet deze de openbaring als van buiten zichzelf komend of als een innerlijke ervaring?

Deze stap voert de docent uit. Maar hieraan voorafgaand kan een leerlingenactiviteit plaatsvinden, bijvoorbeeld leerlingen mogelijkheden voor de keuze van een tekst laten aandragen. Hierbij kan aandacht nodig zijn voor het zoeken en vinden van relevant en betrouwbaar materiaal. Niet alles wat leerlingen op internet vinden, is immers zorgvuldig op betrouwbaarheid getoetst. Leerlingen kunnen ook de eigen achtergronden en leefwereld gebruiken: hoe zien ze in hun omgeving mensen omgaan met openbaring en religieuze ervaringen? Kunnen ze daarover interessante geschreven bronnen vinden? Deze vragen kun je als docent in een klassengesprek voorbereiden. De persoonlijke leefwereld en levensbeschouwing keren terug in stap 4.

De werkvorm kan klassikaal, in groepjes of individueel (na een gezamenlijk begin) gebeuren. Het is belangrijk om leerlingen bij de eerste stap te leren dat ze als lezers geen directe toegang hebben tot de ervaring zelf. En dat dit betekent dat ze niet zeker weten of de tekst een authentieke ervaring beschrijft of niet. Dit maakt het onderwerp ook spannend. Het biedt de mogelijkheid kritische zin te ontwikkelen.

Stap 2. Analyseren van de gekozen bron

Bij de analyse van de tekst gaat het om vragen als: Om wat voor openbaring gaat het? Welk medium wordt gebruikt? Zijn het woorden (denk hier aan een verschijnsel zoals automatisch schrift), geluiden, visioenen? Denk voor een tekst bijvoorbeeld aan het Bijbelboek Ezechiël, waarin een visioen centraal staat. Zijn er handelende personen? Wat is structuur, het genre en de stijl?

Stap 3. Interpreteren

Vragen hierbij zijn: Welke boodschap ontleent de ontvanger van de openbaring aan de ervaring? Hoe legitimeert deze de authenticiteit van de openbaring?

Stap 4. Relateren en vergelijken

Welke relatie heeft de beschreven openbaring tot een bepaalde traditie? Dit is bij een openbaringservaring wellicht een van de meest interessante vragen. Soms staat zo'n ervaring aan de basis van een traditie. Dit geldt bijvoorbeeld voor De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, waar de ervaringen van Joseph Smith (1805–1844) en de openbaring van het Boek van Mormon op gouden platen centraal kwamen te staan. Maar voordat deze nieuwe traditie vorm kreeg, was Smith traditioneel christen en zag hij zijn openbaring in dit licht. Met andere woorden: er gebeurt iets met dergelijke ervaringen. Voor degene die de ervaring heeft, gaat het vaak om iets van wezenlijke betekenis. Zijn of haar leven verandert erdoor en niet zelden ontwikkelt zich een drang om deze ervaringen bekend te maken en anderen te overtuigen, om missie te bedrijven.

In de verhelderende wijze van vergelijken vult de leerling de gegevens over de centrale tekst aan met andere teksten over bijzondere ervaringen uit *dezelfde traditie* en uit een *andere religieuze traditie* om ze hiermee te vergelijken. Hiermee zet de leerling ook de stap naar religie als geheel. Alle gevonden gegevens dienen als een aanvulling op de kennis over het hoofdonderwerp, vandaar de term verhelderende wijze van vergelijken. Bij voldoende tijd en ruimte kunnen leerlingen ook nog een verdere stap zetten naar een *classificerende* vergelijking. Het eindpunt daarvan is het systematisch vergelijken van allerlei voorstellingen, ervaringen, gebruiken en religieuze groepen.

In religies is altijd sprake van dynamiek. Nieuwe religieuze tradities ontstaan uit bestaande tradities, andere tradities houden op te bestaan (Turpin & Lanman 2022). Deze dynamiek hangt samen met een veranderende wereld, maar ook met een interne dynamiek van een religie. We zijn dan uitgekomen bij theorievorming over religie en krijgen zicht op de plaats van religieuze ervaringen in de dynamiek van religieuze tradities, hun ontstaan, hun groei, stagnatie, vernieuwing of einde.

Artistieke afbeelding van het eerste visioen van Joseph Smith in 1820. De twee lichtgevende figuren zijn God de Vader en Jezus Christus. Joseph Smith first vision/©De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen in Nederland.

In deze laatste fase van het vergelijken kun je ook maatschappelijke vraagstukken aan de orde stellen. Welke functie hebben teksten over religieuze ervaringen in de maatschappij waarin ze optreden? Worden ze gebruikt om bij te dragen aan maatschappelijke en levensbeschouwelijke vernieuwing of juist het tegendeel? Hoe reageren degenen die claimen een religieuze ervaring te hebben gehad op kritiek daarop? In deze laatste fase kan het ook goed zijn terug te koppelen naar de verschillen tussen de religionistische, atheïstische (naturalistische), methodologisch agnosticistische en methodologisch ludistische religiewetenschap. Iedere positie levert wellicht iets andere gezichtspunten op ten opzichte van de status van (teksten over) religieuze ervaringen. In de religionistische benadering accepteert men religieuze ervaringen in principe als mogelijke kennisbasis, in de atheïstische benadering niet. In de agnosticistische variant erkent men de mogelijkheid wel, maar stelt dat de ervaring zich onttrekt aan de wetenschap en dus niet als basis van kennisvergarig kan functioneren. In de ludistische variant bepleit men de religieuze ervaring toch serieus te nemen als onderdeel van het religieuze spel met de werkelijkheid (vandaar ludisme).

Ten slotte kan de relatie met de eigen levensbeschouwing aan de orde komen. Is daarin ruimte voor religieuze ervaringen? Achten leerlingen die mogelijk of wijzen ze die af en waarom? Deze laatste stap is natuurlijk het meest op zijn plaats als de centrale tekst dicht bij een levensbeschouwelijke omgeving staat.

Enkele simpele werkvormen

Hieronder volgen nog vier suggesties voor simpele werkvormen van verhelderende vergelijking.

Eenvoudig vergelijken

Je kunt religieuze verschijnselen, voorstellingen, materiële objecten en handelingen op vele manieren vergelijken. Zowel voor de leerling bekende als onbekende verschijnselen zijn daarvoor geschikt. Laten we een voor een familie belangrijk ('heilig') boek nemen.

Stap 1. Presenteren. Presenteer het boek dat je centraal wilt stellen in je les.

Stap 2. Vergelijken. Laat de leerlingen het boek vergelijken met andere heilige boeken uit een andere religieuze context. Je kunt hen zelf het vergelijkingsmateriaal laten zoeken of dit zelf aanbieden. Laat leerlingen in de vergelijking aandacht besteden aan:

- Verschillen in waarneembare kenmerken en verschijningsvorm.
- Overeenkomsten in waarneembare kenmerken en verschijningsvorm.
- Verschillen in de betekenis van het verschijnsel in de verschillende contexten. Je kunt die goed belichten met gebruiken rond zo'n boek. Wordt het gelezen, bijvoorbeeld thuis, of in een gemeenschap? Welke regels bestaan er in een groep voor het gebruik ervan?
- Overeenkomsten in de betekenis die het verschijnsel heeft in de verschillende contexten.

Sluit de vergelijking af met het gezamenlijk trekken van conclusies.

Stap 3. Generaliseren. Probeer samen na te gaan om wat voor type religieus verschijnsel het hier gaat (hier: heilig boek). Zoek theoretische informatie over dat type en ga samen na of deze informatie helpt het verschijnsel nog beter te begrijpen.

(Analoog) vergelijken naar niveau (intra-religieus)

Het maakt uit of je religieuze verschijnselen (bijvoorbeeld een uitvaartritueel) bekijkt op het niveau van het individu (wat is iemands laatste wens over de uitvaart?), de specifieke religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschap of de religie en levensbeschouwing als totaal. In deze werkvorm ga je samen met leerlingen op zoek naar deze verschillen. Vergelijking tussen de niveaus kan helpen om de gelaagdheid van religieuze verschijnselen beter in beeld te krijgen.

Stap 1. Presenteren. Presenteer het uitvaartritueel dat je centraal wilt stellen in je les.

Stap 2. Verschijnsel op het niveau van de religieuze gemeenschap. Onderzoek nu samen welke betekenis het ritueel heeft binnen de religieuze gemeenschap, de religieuze groep. Rituelen, voorwerpen en dergelijke spelen vaak een belangrijke rol bij religieuze bijeenkomsten en zijn voor leerlingen vaak het meest concrete en toegankelijke niveau om het verschijnsel te bestuderen.

Stap 3. Verschijnsel op individueel niveau. Onderzoek vervolgens samen welke betekenis het verschijnsel (voorwerp, ritueel, etc.) heeft in het leven van individuele gelovigen. Welke rol speelt het in hun leven? Het mooiste is het als je hierbij gebruik kunt maken van levensechte verhalen. Dat helpt leerlingen om zich goed in te leven. Geef hier vooral aandacht aan de verschillen tussen de rol en betekenis van religieuze verschijnselen op gemeenschapsniveau (stap 2) en het individueel niveau. Een extra uitwerking kan hier nog zijn om verschillende mensen aan het woord te laten en zo te laten zien hoe de beleving van persoon tot persoon sterk kan verschillen.

Stap 4. Verschijnsel op traditieniveau. Ga samen op zoek naar de betekenis van het verschijnsel volgens de officiële religieuze leer. Dit wordt al een stuk abstracter en zal niet voor elke klas of schoolniveau geschikt zijn.

Stap 5. Vergelijking van de niveaus. Vervolgens kunnen jullie samen een vergelijking maken tussen de verschillende niveaus. Leerlingen zullen dan zien dat bijna elk religieus verschijnsel op elk niveau een andere rol en betekenis heeft. Soms zijn die verschillen klein, maar soms ook juist erg groot.

Stap 6. Verschijnsel op het niveau van de religiewetenschap. Tot slot kunnen jullie samen kijken wat de religiewetenschap over het verschijnsel te melden heeft. Zoek religiewetenschappelijke informatie over het betreffende religieus verschijnsel en ga samen na of deze informatie helpt het verschijnsel nog beter te begrijpen.

Analoge vergelijking naar stroming (intra-religieus)

Voor veel religies geldt dat ze tal van verschillende stromingen kennen die allemaal een net even andere interpretatie geven van de eigen religie. Soms zijn de verschillen heel groot en bestrijden stromingen elkaar. Met deze werkvorm ga je kijken hoe verschillen binnen één religie eruitzien.

Stap 1. Presenteren. Presenteer de religie en het religieuze verschijnsel die je centraal wilt stellen in je les.

Stap 2. Onderzoek. Verdeel leerlingen daarna in groepen en laat elke groep op zoek gaan naar de manier waarop het verschijnsel zich voordoet in een van de stromingen van de betreffende religie. Laat de groepen hun bevindingen aan elkaar presenteren.

Stap 3. Vergelijk de verschillen. Vervolgens bespreken jullie klassikaal de verschillen tussen de stromingen en proberen jullie samen te begrijpen dat één religie veel verschillende verschijningsvormen kan hebben.

Historische (genealogische) vergelijking

Religieuze verschijnselen hebben bijna altijd ook een geschiedenis. In het verleden hebben verschijnselen zich ontwikkeld en soms zijn bepaalde verschijnselen uit andere voortgekomen.

Stap 1. Presenteren. Presenteer het religieus verschijnsel dat je centraal wilt stellen in je les, bijvoorbeeld een religieuze gezagsdrager als een dominee, priester, rabbijn of imam. Waar kregen ze een opleiding? Wat leerden ze? Welke rol hebben ze in hun gemeenschap?

Stap 2. Onderzoek de geschiedenis. Laat leerlingen vervolgens op zoek gaan naar de geschiedenis van het verschijnsel en oudere vormen ervan. Laat ze daarbij vooral zoeken naar opmerkelijke momenten in die geschiedenis.

Stap 3. Vergelijk de verschillen tussen toen en nu. Laat de leerlingen de verschillen vergelijken tussen toen en nu en op zoek gaan naar historische verbanden. Zo leren ze zien hoe het ene uit het andere is voortgekomen (of hoe het ene een reactie is op het andere).

Kernbegrippen

Methodologische kernbenaderingen

Methodologisch agnosticisme. De (religie)wetenschapper verklaart religieuze tradities met erkenning van de onmogelijkheid om wetenschappelijke uitspraken te doen over de waarheid van de bovennatuurlijke dimensie.

Methodologisch atheïstisme/naturalisme. De religiewetenschapper verklaart religieuze tradities als menselijke verschijnselen, zonder de realiteit van een bovennatuurlijke dimensie daarin te betrekken.

Religionisme. De religiewetenschapper verklaart religieuze tradities onder erkenning van de realiteit van een bovennatuurlijke dimensie.

Empathie. Inlevingsvermogen in relatie tot een (concrete) ander met een potentieel ondersteunende en bevrijdende werking (Duyndam 2024, 24vv).

Methodologisch ludisme. Methodologische uitwerking van veldwerk/participatie in de religieuze praktijk om zo de religieuze ervaring te doorvoelen door het spel (vandaar ludisme) een moment mee te ‘spelen’ (Knibbe & Droogers 2011).

Religiewetenschappelijk vergelijken algemeen

Analoge vergelijking. Vergelijking tussen twee of meer verschijnselen die qua inhoud, vorm of structuur op elkaar lijken, maar niet noodzakelijkerwijs historisch met elkaar verbonden zijn. Bijvoorbeeld: openbaringservaringen uit verschillende culturen.

Relationele of genealogische vergelijking. Vergelijking tussen twee of meer verschijnselen waartussen een historisch gegroeide relatie (= genealogie) bestaat. Bijvoorbeeld: Pesach en Pasen.

Verhelderende vergelijking. Studie van één geval, bijvoorbeeld een specifiek overgangsrитуeel, met verwijzing naar voorbeelden daarvan uit andere religieuze of levensbeschouwelijke tradities om het eerste geval door vergelijking beter te kunnen duiden.

Classificerende vergelijking. Een systematische vergelijking en vervolgens ordening van diverse gevallen in verschillende contexten binnen dezelfde categorie, bijvoorbeeld: godsvoorstellingen.

Verder lezen

Beck, Herman Leonard e.a. 1997. *Grondleggers van het geloof: De levensverhalen van Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed*. Amsterdam: Prometheus.

Historische analyse van de levensverhalen van deze religiestichters. Voor het perspectief van dit hoofdstuk is vooral de vergelijkende studie van Herman Beck relevant, als prachtig voorbeeld van de toepassing van een vergelijkend perspectief.

Freiberger, Oliver. 2018. "Elements of a Comparative Methodology in the Study of Religion". *Religions* 9, 38.

In dit artikel beschrijft en analyseert Freiberger vergelijken als religiewetenschappelijke methode. De auteur heeft zijn ideeën uitgebreid uitgewerkt in het boek *Considering Comparison: A Method for Religious Studies* (2019). Open access: <https://doi.org/10.3390/rel9020038>.

Knibbe, Kim & André Droogers. 2011. "Methodological Ludism and the Academic Study of Religion". *Method and Theory in the Study of Religion* 23(3-4), 283-303.

In deze studie stellen de auteurs de vraag hoe je met een religiewetenschappelijke benadering recht kunt doen aan religieuze ervaringen. Centraal staat het geval van het Nederlandse medium Jomanda.

Smart, Ninian, 2003. *Godsdiensten van de Wereld*. Vertaling: R. Singelenberg, Kok: Kampen. Een op een fenomenologische benadering gestoeld overzicht van religies. De systematische beschrijving van de verschillende tradities vergemakkelijkt vergelijking.

Segal, Robert & Kocku von Stuckrad, red. 2015. *Vocabulary for the Study of Religion*. Leiden: Brill.

Studie over godsdienstwetenschappelijke sleuteltermen die kunnen helpen bij vergelijken.

Wiegers, Gerard & Herman Beck. 2011. *Religie in de krant: Een eerste kennismaking met de godsdienstwetenschap*, tweede druk. Nijmegen: Valkhof Pers.

Inleiding in de religiewetenschap met als uitgangspunt berichten over religie in Nederlandse kranten.

Gebruikte literatuur

- Beck, Herman Leonard e.a. 1997. *Grondleggers van het geloof: De levensverhalen van Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed*. Amsterdam: Prometheus.
- Beekers, Daan. 2014. "Pedagogies of piety: Comparing young observant Muslims and Christians in the Netherlands". *Culture and Religion* 15(1), 72–99.
- Blum, Jason, red. 2018. *The Question of Methodological Naturalism*, Leiden: Brill.
- Candea, Matei. 2019. *Comparison in Anthropology: The Impossible Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chidester, David. 1996. *Savage Systems: Colonialism and Comparative Religion in Southern Africa*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Davidson, Markus Altena & Michaël van der Meer. 2025. Materiaal uit het Comenius-project "Een religiewetenschappelijke vakmethodiek voor de lerarenopleiding godsdienst/levensbeschouwing: Wereldgericht onderwijs voor een levensbeschouwelijke diverse samenleving". Zie <https://www.universiteitleiden.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/geesteswetenschappen/comenius-project-religiewetenschappelijke-vakmethodiek>.
- Duyndam, Joachim. 2024. "Inzicht in empathie: een conceptuele verheldering". In Maria van den Muijsenbergh & Hub Wollersheim (red.), *Ik zie U staan: De helende kracht van empathie*. Utrecht: Eburon, 23–46.
- Freiberger, Oliver. 2018. "Elements of a Comparative Methodology in the Study of Religion". *Religions* 9, 38. Online: <https://doi.org/10.3390/rel9020038>.
- Freiberger, Oliver. 2019. *Considering Comparison: A Method for Religious Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Gagne, Renaud, Simon Goldhill & Geoffrey Lloyd, red. 2019. *Regimes of Comparatism. Frameworks of Comparison in History, Religion and Anthropology*. Leiden: Brill.
- Junginger, Horst. 2017. *The Scientification of the "Jewish Question" in Germany*. Leiden: Brill.
- Kateman, Ammeke & Suzanne Roggeveen. 2016. "Religiewetenschappen in de klas: leren contextualiseren". *Theoloog met Toekomst*, Utrecht: Fontys Hogeschool, december 2016, <https://theoloogmettoekomst.nl/artikel/artikel.php?id=17>.
- Knibbe, Kim & André Droogers. 2011. "Methodological Ludism and the Academic Study of Religion". *Method and Theory in the Study of Religion* 23(3–4), 283–303.
- Krech, Volkhard. 2020. "Relational Religion: Manifesto for a Synthesis in the Study of Religion". *Religion* 50(1), 97–105.
- Krech, Volkhard. 2021. *Die Evolution der Religion. Ein Soziologischer Grundriss*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Platvoet, Jan. G. 1982. *Comparing Religions: A Limitative Approach*. Den Haag: Mouton.

- Smith, Jonathan Z. 1990. "On Comparison". In *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity*, Chicago: The University of Chicago Press, 36–53.
- Smith, Jonathan Z. 2004. *Relating Religion. Essays in the Study of Religion*. Chicago: Chicago University Press.
- Taves, Ann. 2016. *Relevatory Events: Three Case Studies of the Emergence of New Spiritual Paths*. Princeton: Princeton University Press.
- Turpin, Hugh & Jonathan Lanman. 2022. "The Failure of Religious Systems". In Justin Barrett (red.), *The Oxford Handbook of the Cognitive Science of Religion*, Oxford: Oxford University Press, 303–324.
- Vellenga, Sipco & Gerard Wiegers. 2020. "De film *The Infidel* als komische spiegel". *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 20(2), 31–37.
- Wiegers, Gerard. 2005. "Afscheid van het methodologisch agnosticisme? Godsdienstwetenschap en Theologie aan het begin van de 21e eeuw". *Tijdschrift voor Theologie* 45, 153–167.
- Wiegers, Gerard & Herman Beck. 2011. *Religie in de krant: Een eerste kennismaking met de godsdienstwetenschap*, tweede druk. Nijmegen: Valkhof Pers.